ZABİL BAYRAMLI
BDU-nun dosenti

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ORDU QURUMUNDA QORÇU ALAYININ YERİ

Səfəvilər dövründə dövlət qoşunu vilayət hakimlərinin süvari alayları və qorçu adlı nizami hərbi qvardiyadan ibarət idi. V.Minorski yazır ki, onlar yay, ox, xəncər, qılınc, hərbi balta, qalxan kimi mütəhərrik silahlarla təchiz idilər. Bu türkman döyüşçüləri papaqlarına görə, yəni başlarına qoyduqları papağın rəngi qırmızı olduğu üçün Qızılbaş adlanıdılar ki, bu papaqları da vaxtilə Şah İsmayılın atası öz müridləri üçün hazırlatmışdı. Ancaq müharibədə başlarına zirehli dəbilqə qoyurdular (14, 53). İtaliya səyyahı Pyetro della Valleyə görə, qorçu termini türk dilindəki qorumaq sözündən əmələ gəlmiş və qoruyan, gözləyən, qayğı göstərən mənasını ifadə edir (121, 351). Ş.Məmmədovanın yazdığına görə qorçu «Xülasət ət-təvarix»in Berlin nüsxəsində qoruqçu şəklində verilmişdir (41, 81). Bu söz Azərbaycan türkcəsində «qoruyucu» mənasını ifadə edir (10, 351). Qoçular Qızılbaş olub xan, sultan deyil, birbaşa Şaha tabe idilər (13, 351). Dövrün Avropa ədəbiyyatlarında qorçunun dövlət vəzifəsinə təyin edilməsinə də təsadüf edilir. 1539-cu ildə Venesiya dojunun I Şah Təhmasibin sarayına elçi göndərdiyi Mikele Membre yazır ki, 1540-cı ildə Qəzvin hakimi vəfat etdi və Şah Qəzvinə adi bir qorçunu hakim göndərdi. Elçinin yazdığına görə Şah onu bu vəzifəyə cəsurluğuna görə təyin etmişdi (18, s.59). II Şah İsmayıl da 1557-ci ildə qorçu İmamqulu bəy Qacarı Qarabağa hakim göndərmşdi (10, 51).

Faruq Sümər yazır ki, qorçular Səfəvi xassə əsgərləri olmaqla I Şah İsmayıl tərəfindən Cığatay hərbi təşkilatı əsasında yaradılmışdır (4, 240). Ş.Fərzəliyev «Əhsən ət-təvarix» adlı qaynağın məlumatlarına istinad edərək yazır ki, 1410-cu ildə Sultan Əhməd Cəlayirin Təbrizə hücumu zamanı şəhəri qorçular müdafiə edirdi. Qorçuların nəinki XV əsrdə, XIV əsrin ikinci yarısında da mövcud olduğu güman edilə bilər (5, 65-66). Ölkənin sərhədlərinin qorunması və Şahın mühafizəsi xüsusi dövlət qvardiyası olan qorçulara tapşırılırdı (16, 46; 7,74). Mənbələrdə qorçuların vlayətlərdə sərbəst yaşamaları və müharibə zamanı öz rəislərinin rəhbərliyi altında birləşmələri haqqında məlumatlara təsadüf edilir (1, 899). 1631-1668-ci ildə Şərq səyahəti zamanı Səfəvi məmləkətində olan fransalı tacir Jan Battist Tavernye yazır ki, qorçular əskidən nəcabətli hesab edilən nəsillərdən olub cəsurluqda həmişə məşhur olmuşlar. Bu şəxslər türkmanlar kimi çadırda yaşayırlar və övladlarını gənc yaşlarında Şahın xidmətinə göndərirlər ki, burada da onların təlim-tərbiyəsi ilə şahpərəst olana qədər məşğul olurlar (9, 581). Tavernye qorçuların soykökləri, yaşamaları haqqındakı məlumatlarında səhvlərə də yol vermişdir. Ona görə ki, Azərbaycan türk xalqının XVI-XVII yüzilliklərdə böyük şəhərləri, kəndləri vardı və əhalinin geniş kütləsi sənətkarlıq, ticarət və əkinçiliklə, müəyyən qismi isə yaylaq-qışlaq heyvandarlığı ilə məşğul olurdu. Türkmanların isə bu dövrdə Azərbaycandakı türk ellərindən biri olması bəlli həqiqətdir. XVI-XVII yüzilliklərin mənbələrində göstərildiyi kimi onlar Ustaclı, Türkman, Rumlu, Əfşar, Qacar Bayat, Varsaq (98, 43; 91, 259) və başqa türk boylarından səfərbər edilmiş xüsusi nizami qoşun növü olub tərkiblərində qeyri millətlərdən əsgərlərin olması haqqında dövrün heç bir qaynağında məlumata təsadüf olunmur. Necə ki, Şarden öz şəxsi müşahidələrinə istinad edərək yazırdı: «Qorçular bir neçə dəfə zərbə yemələrinə baxmayaraq, bu gün nizami qoşunun ən güclü heybətli hərbi hissəsidir. Onlar türkmən, tatar soyundandırlar... öz kəndlərində yaşayır, başqa qəbilə və tayfaya qarışmamışlar» (17, c.3., 1191). Alman

səyyahı Engelbert Kempfer də yazırdı ki, cəsarətləri ilə şöhrət qazanmış boylu-buxunlu qorçular türk soyundandırlar (3, 87).

Tavernyenin gündəliyində isə qorçuların mənsub olduqları türk ellərinin həyat tərzi ilə bağlı nöqsanlara baxmayaraq onların hərbi keyfiyyətləri, I Şah Abbasın dövründə onlara münasibət və təminatları tarixi həqiqətə uyğun bir səpkidə təsvir olunmuşdur. O, yazır ki, hamısı süvari olan qorçulara cirə və yaxşı məvacib verilir. Bəzən qorçuların içərisindən elə şəxslər çıxır ki, onlar ölkənin ali idarəsində yüksək vəzifəyə də sahib olurlar. Adətən onları «Qızılbaş» adlandırırlar. Deyirlər padşahın 22 min qorçusu var ki, hamısı cəsarətli igid olub müharibə meydanında heyravnedici hünərlər göstərirlər. I Şah Abbas bu qoşunu aradan götürüb onların yerində qulamları yerləşdirmək üçün çox çalışmışdı, çünki onlardan qorxurdu və bəzən yaxınlarına deyirdi ki, yalnız qorçular ölkə iqtidarına qarşı çıxıb ona müqavimət göstərə bilər. Bu səbəbə görə də, onların bəzi imtiyazlarını ləğv edib qulamlara verdi. Ancaq bu iş tez dayandı, o, öz arzusunu tamamilə və vaxtında həyata keçirə bilmədi. Qorçuların sərdarı qorçubaşı adlanır və onların özlərindən olurdu. Şah başqa tayfalardan onlara sərdar təyin edə bilməzdi (9, 592). Qorçu alayı minbaşı, yüzbaşı və onbaşıların başçılıq etdiyi minlik, yüzlük və onluqlara bölünürdü. Qorçubaşı ildə 150 tümən, minbaşı 70 tümən, yüzbaşı 30 tümən, onbaşı 15 tümən məvacib alırdı. Sıravi süvarinin hər birinə isə 10 tümən və yaxud 15 tümən verilirdi. Bundan əlavə, hər üç ildən bir Şahın iştirakı ilə qorçuların paradı, yaxud onlara ümumi baxış keçirilir ki, bu zaman onlara məvaciblərinin üçdə bir hissəsindən çox ənam verilir. Bu ənam birinə az, birinə çox, xülasə hər kəsə qabiliyyəti və bacarığına görə ödənilir. Şah böyüklərdən birini öldürmək istəyəndə bu işi də qorçulardan biri yerinə yetirirdi (9, 582). Tavernyenin qorçuların rütbə və vəzifələrinə görə aldıqları maaş haqqındakı məlumatları, XVII yüzilliyin 80-ci illərində Engelbert Kempferin bu barədə məlumatlarına tam uyğun gəlir. Ancaq Engelbert Kempferin gündəliyində sıravi qorçuların maaşlarının 9-10 tümən olduğu göstərilmişdir (3, 92). Rəfael dyu Mans istisna olmaqla dövrün başqa avropalı müəllifləri qorçubaşının illik məvacibi haqqında eyni məlumatlar verilmişdir ki, bu da onların birinin digərinin əsərindən istifadə etməsi ilə əlaqədardır. Rəfael dyu Mansın əsərində qorçubaşının illik məvacibinin 1000-1500 tümən (11, 165) arasında və «Təzkirət əl-müluk» da isə 1491 tümən 7200 dinar (11, 53) olduğu qeyd edilir ki, sonuncu Azərbaycan Səfəvi dövlətinin maliyyə sistemi ilə bağlı ilk qaynaq olduğunu görə, burada qorçubaşının illik məvacibi haqqındakı məlumatın daha doğru olduğunu deməyə imkan verir.

XVI yüzilliyin 70-ci illərində Venesiyadan Səfəvi dövlətinə elçi göndərilmiş Vinçenso Alessandri yazırdı ki, Şah beş min nəfər qorçuya muzd verir (15, 448). Onlar ən nüfuzlu, bacarıqlı adamların içərisindən seçilmiş Şah qorçuları, yəni əslində onun şəxsi qvardiyasıdır. Qaynaqlarda mərkəzdəki qorçularla bərabər, əyalətlərdə 20-30 min, bəlkə də bundan da bir qədər çox qorçu olması haqqında məlumatlar vardır. Pyetro della Valle qorçuların sayının 12000 nəfər olduğunu yazmışdır (13, 351). XVII əsrin Fransız səyyahı Şardenin yazdığına görə əvvəllər onların sayı 60-70.000 nəfər olmuş, ancaq I Şah Abbas qorçuların sayını azaldıb, 30.000 nəfərə endirmişdir. Onların əvəzinə bir neçə piyada tüfəngçi alayı yaratmışdır (17, j.3., 1191). E.Kempfer isə 10-12 min nəfərdən çox döyüşkən kişidən ibarət olan qorçuların mənsub olduqları ellərin birliyinə, onların himayəsinə arxalandıqlarını, ellərindən seçilmiş yüksək rütbəli zabitlərə tabe olub, hətta Şah qarşısında da qeyd olunan səbəblərə görə öz varlıqlarını qoruyub saxladıqlarını qeyd etməklə (3, 87) heç bir səhvə yol vermir. Ancaq E.Kempferin qorçuların sayı haqqındakı məlumatlarında ziddiyyət də vardır. O, qorçuların sayının 10-12 mindən çox olmadığını qeyd etdikdən sonra yazır: «Bu gün 15-20 min nəfərlik qorçu keçmişdə eyni adda mövcud olan hərbi qüvvənin yalnız bir hissəsini təşkil edir» (3, 88). Venesiyalı Ce-

melli Karerinin gündəliyində isə Sultan Hüseynin (1694-1722) hakimiyyətinin ilk illərində qorçuların sayının 22000 nəfər olduğu yazılmışdır (2, 168). Ancaq Alessandri yazdığı kimi, mərkəzdəki qorçular isə 4-5 min nəfərdən çox olmurdu. Tavernye də şəxsi müşahidələri əsasında mərkəzdəki qorçuların sayını, həm də onların xüsusi qoşun növü olduqlarını müəyyənləşdirilmişdi. Şah bir qayda olaraq istər müharibə, istərsə də dinclik dövründə 4000 süvariyə məvacib, ərzaq verir və onların atlarını yemlə təmin edirdi. Bu alay bəlli bir yerdə savaşa hazır vəziyyətdə saxlanılan qvardiya idi. Alayın hər bir nəfəri məvacibini nə vaxt haradan alacağını da bilir. İndi 25 ildir ki, onlar heç kimlə müharibə etməyiblər, yəni Qəndəharı fəth edəndən sonra qonşu dövlətlərlə savaş olmayıbdır. Bu müddətdə süvarilərin çoxu əlavə xərcə görə atlarını ya satmış, ya da tələf etmişdilər. Onlar tələf etdikləri atlarının dərisinin damğalı hissəsini saxlayırlar. Ona görə ki, hərbi vəziyyət elan olunduqda atlar, yaxud onların dərisinin damğa vurulmuş hssəsi yoxlanılır. Dərinin damğalı hissəsi suya salınır və atın xəstəlikdən, qocalıqdan öldüyü, yaxud qəsdən tələf edildiyi dərhal müəyyənləşdirilir. Atını qəsdən öldürən süvari ağır tənbehdən xilas olmaq üçün dərhal özünə at alır. Nişan təkcə atlara deyil, dövlətə aid olan bütün qılınc, tüfəng, ox-kaman və başqa silahlara, məmulatlara da vurulurdu. Damğa Şaha məxsus atların sol budunda olurdu. Hərbi paradlarda, hərbi hazırlığa baxışda hər bir əsgərin silahı və atı onun nişanı ilə yoxlanılırdı (9, 574, 575).

1654-cü ilin oktyabr ayında II Şah Abbas Qəzvində öz süvarilərinin hərbi paradını təşkil etmişdi ki, bu on-on iki gün davam etdi. Gündüzlər Şah öz bağlarından birinin ön qapısında əyləşir və ordunun yüksək mənsəb sahibləri, yəni əmirlər onun qarşısında dayanardılar. Gün ərzində bir neçə süvari alayın atlıları onun qarşısından bir-bir keçərdilər. Hər bir süvari Şahın oturduğu yerə yaxınlaşanda atını çaparaq oxu kamandan sol tərəfdəki nişana atırdı. Parad qurtarandan sonra oxla nişanı düz vuranların məvaciblərini Şah bu işlərə baxan şəxslərin hesabatlarına uyğun olaraq artırırdı. Bu hərbi paradda Şah «Qara süvari» ayaması ilə tanınan və çox məharətli oxçu olan süvariyə hər ay 15 tümən məbləğində əlavə məvacib verilməsi barədə göstəriş vermişdi (9, 575).

Qızılbaş tayfa süvarilərindən ibarət olan qorçuların mənbələrdə tayfalar üzrə ayrıca hərbi hissələrdə birləşməsi onların hər birinin isə öz qorçubaşısı olması haqqında məlumatlar da az deyildir. Məsələn, Ustaclı qorçubaşısı 1514-cü ildə Çaldıran vuruşunda öldürülmüşdü (8, 43). Həsən bəy Rumlu h.941 (1535)-ci ildə Osmanlı ordusunun Azərbaycana ikinci dəfə hərbi yürüşündə Türkman, Rumlu, h.959 (1552)-cu ildə İsmayıl Mirzənin Ərzruma yürüşündə Naxçıvan, h.979 (1572-1573)-cu ildə Qızılbaş ordusu Gilana hərəkətində Ustaclı, Qəribli qorçularının qoşunun əsas hissəsini təşkil etdiyini göstərir. Eyni zamanda, Şah Təhmasibin vəfatı zamanı Rumlu, Əfşar, Qacar, Bayat, Varsaq qorçularının saray gözətçisi olduğunu qeyd edir (6, 259). Şah Süleymanın 1668-ci il sentyabr tarixli fərmanında Şirvanda Şahsevən, Əfşar, Şamlı qorçularının yerləşdiyi və Dərbəndin mühafizəsinin isə Dərbənd qorçularına tapşırıldığı göstərilir (12, 80). Bu faktlar Qızılbaş tayfa qorçuları ilə bərabər, şəhər əhalisindən də qorçu hissələri təşkil olunması və onların geniş kütləsinin vilayətlərdə yerləşməsindən xəbər verir. Əslində qaynaqlarda qorçuların vilayətlərdə yaşayır deyildikdə, burada onların müəyyən hissəsinin sərhəd vilayətlərində yerləşdirilməsi və bu vilayətlərin qorunmasının onlara tapşırılması nəzərdə tutulur. Sanson bu barədə daha aydın məlumat verərək yazırdı ki, ölkənin sərhədlərinin mühafizəsi qorçubaşının tabeçiliyində olan və qorçu adlanan əsgəri heyətə tapşırılmışdı (16, 47).

Camelli Kareri də qorçuların yüksək nüfuz sahibi olduğunu bildirərək yazırdı ki, cəsarətli döyüşçülərdən ibarət olan qoşuna qorçu və ya Qızılbaş deyirlər ki, onların sayı bu gün 22 min nəfərə yaxındır. Qorçuların general və ya əmirləri «Qorçubaşı» adlanır və gündə 15 tümən (Ehtimal ki, Cemelli Karerinin əsərinin çapında qorçubaşının maaşı

aylıq əvəzinə səhvən gündəlik kimi göstərlmişdir) məvacib alır. Bu qorçu dəstəsi komandirlərinə (yəni qorçubaşı) tabe olan zabitlərə minbaşı, yüzbaşı, onbaşı deyilirdi. Hər bir adi qorçu isə ildə 15 tümən məvacib alırdı (2, 168). Cemelli Kareri sözünə davam edərək yazır: «Vilayət xanları və hakimləri və Şah sarayının dgər vəzifə sahibləri qorçular və qulamlar arasından seçilirlər, çünki onların mütənasib boy-buxunu və mehriban ürəkləri vardır» (2, 169).

I Şah Abbas Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qızılbaş ellərindən ibarət olan seçmə alayının hərbi-siyasi nüfuzunun güclənməsindən ehtiyat etdiyinə görə onların hüquq və səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq üçün bir çox tədbirlərə əl atmışdır. Ancaq qeyri-türk ünsürlərinin mərkəzdənqaçma hərəkatlarına qarşı qorçuların hərbi yardımına ehtiyacı olduğuna görə onların nüfuzunun məhdudlaşdırılması tədbirlərindən imtina edir. Nəticədə onlar I Şah Abbas zamanı və ondan sonra da dövlətin əsas hərbi dayağı olub əvvəlki mövqelərini qoruyub saxlamışdılar.

ƏDƏBİYYAT

1.Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинское посольства в Москвию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер с немец. П.Бьарсова, Москва, 1870, 1033 с.
2.Cemelli Kareri. Səfərname-yi Kareri. Tərcome-ye doktor Abbas Naxçıvani və Əbdüləli Karəng, Təbriz, h.1348, 206 s.
3.Engelbert Kempfer. Dər divane şahənşahe İran. Tərcome-ye Kaykavus Cahandari, Tehran, h.1350, 382 s.
4.Faruk Sümer. Safevi devletinin kuruluşu və gelişmesinde Anadolu türklerinin rolu. Ankara, 1977, 265 s.
5.Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı, 1963, 150 s.
6.Həsən bəy Rumlu. Əhsən ət-təvarix. Be səyo təshih Ç.N.Seddon, Tehran, h.1342, 541 s.
7.Xanbaba Bəyani. Tarixe nezami-ye İran dər daure-ye Səfəvi. Tehran, h.1353, 593 s.
8.İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i aləm aray-i Abbasi. c.I-II, Tehran, h.1350, s.1-6-7; 606-1235.
9.Jan Battist Tavernye. Səfərname-ye Tavernye. Tərcome-ye Əbuturab Nuri, İsfahan, h.1336, 719 s.
10.Məmmədova Ş. Xülasət ət-təvarix Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, 1991, 117 s.
11.Mirzə Səmia. Təzkirət əl-müluk. Be kuşaşe Səid Məhəmməd Dəhirsiyaqi, Tehran, h.1368, 140s.
12.Mmusəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVII əsrlər). Bakı, 1977, 237s.
13.Pyetro della Valle. Səfərname-ye Pyetro della Valle. Tərcome-ye əz mətne əsli-ye italiyayi doktor Şüaddin Şəfa, Tehran, h.1348, 483s.
14.Sazmane edare-ye hökuməte Səfəvi ya təliğate Minorski bər Təzkirət əl-müluk. Tərcome-ye Məsud Rəcəbniya, Tehran, h.1368, 340s.
15.Səfərnameha-ye Veneziyan dər İran. Tərcome-ye doktor Mənuçehr Əmiri, Tehran, h.1349, 450s.
16.Səfərname-ye Sanson. Tərcome-ye Tağı Təfəzzüli, Tehran, h.1346, 237s.
17.Şarden. Səfərname-ye Şarden. Tərcome-ye Eğbal Yəğmai, c.I-V. Tehran, h.1372-1374, s.1-464; 464-912; 912-1308; 1308-1656; 1656-1952.
18.Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikel Membre və Vinçenso Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü O.Əfəndiyevindir, Bakı, 2005, 127 s.

ЗАБИЛ БАЙРАМЛЫ
доцент БДУ

МЕСТО ГОРЧИЕВ В ВОЕННОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВО СЕФЕВИДОВ

В Сефевидском государстве гурчи являлись воинами хассэ и этот род войск был создана шахом Исмаилом 1 по образцу военной системы Чагатаев. В подразделениях гурчиев, созданных на основе тюркских военных традиций и являвшихся особым регулярным родом войск, не было представителей других народов, во всяком случае, подобное не выявлено в известных письменных источниках того периода.

Из опасений военно-политического влияния гурчиев шах Аббас 1 задумал ограничить их права, но ввиду нужды в них отказался от своих замыслов. Гурчии и в XVII веке оставались одной из опор государства, сутев сохранить свое прежнее влияние.

ZABİL BAYRAMLI
Senior lesturer BSU

PLACE QORÇİEV İN MİLİTARY SYSTEM AZERBAİJAN SEFEVİ STATE

Gorshus were hassa soldiers. Created by Shah İsmail I on the sample of Chagataev military system. According to the written sources of that period this army consisted of only indigenious people.

As the Gorchuss millitary political in fluence was wide, Shah Abbas I decided to restrict their rights, but considering their importance sustained his plan. Even in XVII century the Gorchus were still the support of state.

Rəyçilər: dos.B.Ş.Şabıyev, t.e.d.S.A.Məmmədov.

BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi kafedrasının 22 dekabr 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).